

УДК 821.161.2"15/16"

Аліна КРУГЛИЙ,

здобувач кафедри історії української літератури і шевченкознавства Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна, Київ) alina.kruglii@yandex.ua

МОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ІДЕЙНІ, ТЕМАТИЧНІ, ЖАНРОВІ

У статті досліджуються модифікації української літератури доби Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – середина XVI ст.) на рівнях ідейному, тематичному, жанровому. Доведено, що література Пізнього Середньовіччя є завершеним художнім феноменом, який репрезентує нові сюжети у творах ораторсько-учительних, панегиричних, літописних, написаних в емоційно-експресивному стилі «плетеніє слів».

Ключові слова: Пізнє Середньовіччя, ораторсько-учительна проза, панегирик, емоційно-експресивний стиль, «плетеніє слів».

Літ. 6.

Alina KRUGLIJ,

researcher of Ukrainian Literature History and Shevchenkostuding Department Philology Institute Kyiv National Taras Shevchenko University (Kyiv, Ukraine) alina.kruglii@yandex.ua

THE UKRAINIAN LITERATURE MODIFICATION OF THE LATE MIDDLE AGES: IDEA, THEME, GENRE

In this article the modification of the Ukrainian literature of the Late Middle Ages (second half XIII – middle XVI cent.) in the ideal, thematic and genres levels are investigated. It is underlined that literature of the Late Middle Ages is completed artistic phenomenon, that represent new stories in the oratorical and teaching, panegyric, chronical works, that were written in the emotional and express style called «pletienjesloves».

Key words: Late Middle Ages, oratorical and teaching prose, panegyric, emotional and express style, «pletienje sloves».

Ref. 6.

Алина КРУГЛИЙ,

соискатель кафедры истории украинской литературы и шевченковедения Института филологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина, Киев) alina.kruglii@yandex.ua

МОДИФИКАЦИИ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЭПОХИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ: ИДЕЙНЫЕ, ТЕМАТИЧЕСКИЕ, ЖАНРОВЫЕ

В статье исследуются модификации украинской литературы эпохи Позднего Средневековья (вторая половина XIII – середина XVI вв.) на уровнях идейном, тематическом, жанровом. Доведено, что литература Позднего Средневековья есть завершённым художественным феноменом, который представляет новые сюжеты в произведениях ораторско-учительных, панегирических, літописних, написаних в емоційно-експресивному стилі «плетеніє слів».

© Круглій А. Модифікації української літератури Пізнього Середньовіччя: ідейні, тематичні, жанрові

Постановка проблеми. В історії європейської літератури друга половина XIII – середина XVI ст. визначається як доба Середньовіччя. Українська література у своєму розвитку типологічно споріднена з європейськими і становить складову загальноєвропейського середньовічного духовного простору. Водночас національна книжність цього періоду характеризується своїми особливостями, які постають у процесі тих модифікацій, які відбуваються в літературі на різних рівнях, зокрема ідейному, жанровому, тематичному. Відтак, у цій статті ставиться проблема визначення модифікаційних змін у літературі означеного періоду, які характеризують її як самодостатнє художнє явище.

Аналіз досліджень. Системне дослідження літератури Пізнього Середньовіччя здійснив Ю. Пелешенко у монографії «Українська література Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції» [4]. Окремі аспекти проблеми аналізуються у працях Оксани Сліпушко «Еволюція та функціонування літературних образів у книжності Києворуської держави» і «Література Київської Русі» [5], де означена доба характеризується як Пізнє Середньовіччя часів Литовсько-Руської держави. В. Шевчук у 1 томі видання «Муза Роксоланська». Українська література XVI – XVIII століть» [6] період XIII – XV ст. визначає як такий, що характеризується тенденцією орієнтації на літературу Київської Русі, прагненням зберегти її традиції. В. Шевчук правомірно наголошує: «Складається навіть враження, що до приходу на нашу землю Ренесансу і Бароко, впродовж XI – XV ст. творився у східних слов'ян комплекс літератури у двох традиціях: північній, яка стала, при певному засвоєнні здобутків південної, української, підґрунтям російської культури, і південної, українсько-білоруської, яка виносила свої здобутки з корінної, Малої Русі, у Велику (з околицями); остання ж творилася з порівняно малим засвоєнням здобутків культури північної. Цим і пояснюється той факт, що пам'ятки південної, українсько-білоруської, літератури знаходимо у північних збірниках, а північні пам'ятки на південь приходили тільки спорадично й культурної погоди на Україні не творили» [6, 33].

Мета статті полягає у дослідженні та визначенні модифікацій і змін, які відбулися в українській літературі другої половини XIII – середини XVI ст. на різних рівнях, зокрема ідейно-тематичному і жанровому. Саме такий підхід дає цілісне уявлення про письменство як самодостатній художній феномен.

Виклад основного матеріалу. У XIII ст. на східнослов'янських землях після навали монголо-татар на Київ 1240 р. починається період глобальних змін, які торкнулися всіх сфер життя: політики, економіки, культури, духовності, світогляду. Насамперед це було зумовлено тим, що Київ утратив своє колишнє столичне становище і статус. Якщо північно-східна Русь перебувала у залежності від Золотої Орди, то Волинь, Поділля і Київ підпали під вплив Великого Князівства Литовського, увійшовши до його складу. І хоч у результаті монголо-татарських набігів було знищено багато пам'яток культури, проте місцеві землі зберігали історичну пам'ять, власну самоідентичність, відроджуючи і розвиваючи традиції домонгольської Русі. Литва, усвідомлюючи високий культурний і духовний рівень Русі, сприяла його впливу на власні традиції. Християнське православ'я сприймалося в якості складової слов'янської культури, руська мова була державною. Крім того, Галицька Русь особливо піддавалася впливу західноєвропейської католицької культури. Як наголошує Л. Левшун, «проблема людського буття в XIII – XV ст. з рівним напруженням розроблялася як у церковних, так і в нецерковних творах, але

вирішувалася у повній відповідності з притаманними двом названим типам культури системами цінностей: одкровення христологічної антропології навряд чи могли бути прийнятними для прогуманістичної антропології передренесансу і навпаки» [3, 421]. Притаманні середньовічному світогляду геоцентризм і христоцентризм суттєво змінюють свою спрямованість, відколи увага книжників звертається на земні й індивідуальні риси в образі Боголюдини – Ісуса Христа. Цей модифікаційний процес був своєрідною зміною, еволюцією емоційних аспектів у культурі загалом і літературі зокрема.

Динаміка книжності цього періоду значною мірою визначається роллю болгарської писемності. Зокрема, визначальну роль у цьому відіграли митрополити Кипріяні і Григорій Цамблак. У їхніх працях прозвучала ідея вселенського православ'я, що поступово знаходить в Україні-Русі свою підтримку. Суттєвим поступом на цьому шляху стала літературна праця греків за походженням, які займали митрополичі посади – Теоноста, Фотія, Ісидора. Останній був співтворцем і співорганізатор Ферраро-Флорентійської унії. У цьому контексті посилюються і поглиблюються процеси синтезу християнства і старих язичницьких світоглядних настанов. Характеризуючи літературу цього періоду. Ю. Пелешенко виділяє два періоди [4, 12]. Перший – література другої половини XIII – середини XIV ст., другий – друга половина XIV – XV ст. Для першого періоду притаманне продовження традицій Київської Русі. Проте постає автор стає більш виражена і незалежна, посилюється патріотична спрямованість текстів, відтак, яскравішою стає національна специфіка. Скажімо, на межі XIII – XIV ст. виникло анонімне «Слово про Лазарева в окресіння». Твір відрізняється вираженою авторською позицією, репрезентованою у поетичній формі. По суті це церковна проповідь нового типу, що розвиває традиції київської та галицько-волинської шкіл у новому історико-культурному просторі. Другий період характеризується посиленням зв'язків із Західною Європою, а також країнами ортодоксального православ'я, зокрема Візантією, Болгарією, Македонією, Росією, Молдовою, Сербією та ін. Це період так званого другого південнослов'янського впливу.

Модифікації у літературі означеного періоду характеризуються впливами афонського ісихазму, який приходить на Русь у XIV ст. разом із другим південнослов'янським впливом. Ісихазм закликав книжників до безмовної внутрішньої розумової праці, наслідком якої має стати особисте богоспілкування й обожнення християнина у його ще земному бутті [3, 433]. Ісихазм по суті свій є антропоцентричним, оскільки ставить у центр людину, особистість, свою місію бачить у служінні у мирі, світському житті, а психо-фізична молитва адресувалася не тільки монахам, а й мир'янам [2, 30]. Саме звідси йде визначальна для ісихазму тенденція обожнення і богоподібності. Найбільш глибоко розробив це вчення родоначальник афонського ісихазму святий Григорій Палама у своєму вченні про людину.

Ще одна визначальна модифікаційна новизна цього періоду – книжна реформа останнього болгарського патріарха Євфимія Тирновського. Насамперед вона мала лінгвістичний характер і стосувалася принципів перекладу з грецької мови на церковнослов'янську, правопису, граматики і складу «священної» мови. Водночас вона сягала значно глибше, суттєво змінивши місію книжника і співвідношення автор – творчість. Суть реформи Євфимія викладена у праці «Про письмена», що належить перу учня Євфимія Костянтину Костенчеському – Філософу. В. Виноградов наголошував, що «всі форми мови розумілися і тлумачилися як безпосереднє відображення релігійних сутностей і церковних догматів. Здавалося, що зміни форми слова, імені чогось ведуть за собою викривлення самої сутності релігійного поняття чи предмету культу. Релігійне слово уявлялося наділимим релігійно-магічною силою...» [1, 40].

Круглій А. Модифікації української літератури Пізнього Середньовіччя...

Для літератури доби Пізнього Середньовіччя притаманна так звана «консервація», суть якої полягає у збереженні у складні часи монголо-татарського нашествия текстів епохи Київської Русі. Це відбулося внаслідок творення їхніх списків. Збереження традицій словесної художності відбувалося шляхом переписування, що було певною мірою механічним продовженням літописання без творчих відкриттів, зі збереженням старого змісту. Культивується стиль «плетіння словес», породжений гномічними модусами творчості. Його представники були послідовниками Тирновської школи і прихильниками ісихазму. Загалом плетіння словес стало результатом тирновської гносеології, де зрозуміти означає пізнати ісихастську теорію творчості, коли остання бачиться як шлях до особистого обоження – спасіння. Це був риторично-панегіричний стиль, який поступово витісняє канон, змінює його і динамізує. Приходить певною мірою вільна творчість, яка базується на авторському реальному баченні предмету зображення. Книжники знаходять для себе в якості художньої орієнтації норми етикету. На відміну від канону з його жорсткою вимогою дотримання правил, християнської досвідченості, етикет бачив своєю місією художній смак, вміння передати головну ідею твору. Стиль «плетіння словес» часто визначають як емоційно-експресивний, вбачаючи у ньому підвищену емоційність, експресивність, чуттєвість. Все це породжує прогуманістичне ставлення до людини, інтерес до її внутрішнього життя, що свідчить про так званий психологізм літератури, тобто звернення уваги на почуття людини. У книжних текстах формується психологічне вмотивування і пояснення вчинків і дій героїв. Відбуваються суттєві зміни у творчій свідомості авторів, що було притаманним загалом східнослов'янським народам.

Першим твором, який відповідав новим нормам і канонам, була переробка київським митрополитом Кипріаном «Життя Петра митрополита». Автор орієнтувався на перший варіант житія, написаний Ростовським єпископом Прохором, але водночас збагатив і наситив його новими суспільно-політичними ідеями і цінностями, наголосивши на значущості церковної влади. Характерною для репрезентації модифікацій у літературі є творчість митрополита Кирила III – третього митрополита-русина за походженням після Іларіона і Кліма Смолятича. До того, як посів митрополічу кафедру, він був «печатником» Данила Галицького, який і призначив його на посаду митрополита. Його перу належать літописні статті у Галицько-Волинському літописі під 1238 – 1245 рр. і «Літописці» Данила Галицького, звід 1281 р. у Переяславі Суздальському. У 1274\5 рр. на Володимирському соборі було вироблене «Правило Кирила, митрополита Руського», яке увійшло до складу «Кормчої» (1274) – слов'янський переклад якої був присланий Кирилові болгарським правителем Яковом-Святославом. Загалом «Правило» свідчить про відхід від канонічних церковних традицій на Русі. Передмова до нього являє собою проповідь. Насамперед автор звертається до священнослужителів із закликом дотримуватися християнських законів і правил церкви. Саме порушення визначених апостолами і Вселенськими Соборами правил русичами призвело до того, що Русь стала жертвою нашествия монголо-татар. Широко розробляється тут тема гріхів особистих і державних, що була дуже актуальною. Кирило одним із перших дає усвідомлення причин падіння Русі – її гріховність, намагається вказати шляхи до виправлення становища, акцентує увагу на проявах язичництва, обрядах, віруваннях, розвагах, як кулачні бої до церковних свят, п'янство серед священників, хрещення за латинським обрядом, читання поганських книг, сварок і т. п. Визначальний заклик твору – вести високоморальне християнське життя. Священики мають виконувати свої обов'язки, бо на них рівняється суспільство. Наприкінці «Правила» вміщено «Поучення священникам», дис-

кусії щодо авторства якого тривають і донині. У творі Кирила синтезувалися аспекти моральний, навчальний і полемічний.

Ідеї митрополита Кирила були розвинені Серапіоном. У п'яти словах автора передано й відображено трагічне відчуття гибелі Руської землі, причину якого він вбачає у численних гріхах своїх співвітчизників. Твори сповнені духом християнської есхатології. Нашестя монголо-татар трактується як державна і людська катастрофа. Три окремі тексти Серапіона присвячені виключно поясненню причин трагедій на Русі, усвідомленню їх для того, щоб уникнути у майбутньому. Тут же автор розвиває тему покаяння як головну для того, щоб запобігти й уникнути всіх інших трагедій. Правомірно зазначає Л. Левшун: «Повчання Серапіона Володимирського мали широке розповсюдження по всій Русі. Будучи, безумовно, високохудожніми (у специфічному християнському смислі) творами, вони відрізняються простотою і зрозумілістю мови. Адресати Серапіона – не ті, хто «през лиха наситилася мудростію книжнья», а «начаюущіе» – тільки вступили на шлях християнського подвигу до спасіння чи навіть тільки приготувалися вступити на цей шлях; на їх сприйняття й розраховані» [3, 471]. Твори повністю витримані у жанрі канонічної агіоетнографії, сповнені глибокої відвертості, глибини.

Важлива постать періоду Пізнього Середньовіччя Григорій Цамблак – один із яскравих представників слов'янського Середньовіччя, книжник по суті своїй інтернаціональний. Його «Житіє Стефана Дечанського» репрезентує житіє канонізованого сербського короля Стефана Дечанського. Це символ гуманної і справедливої особистості. Ю. Пелешекно наголошує, що «письменник як представник стилю «плетеніє словес» значно гіперболізує почуття свої, так і героя. У житті трапляється багато мелодраматичних сцен» [4, 37]. Промовистим є твір Григорія Цамблака «Слово на Воздвиження Чесного Хреста» – традиційна проповідь, написана у стилі «плетіння словес». Розрахована на читача, добре обізнаного у Святому Письмі. Про це свідчать ті паралелі й алюзії, які автор наводить у своєму творі. Крім того, він не пояснює їх, спонукаючи читача і слухача до самостійного усвідомлення і розуміння. Насамперед Григорія цікавить не адресат-слухач, а Хрест Господній, який він покликаний піднести, прославити, восхвалити. Власне, автор нічого не коментує і не пояснює. Це супровід до свята, який спонукає до роздумів. Твір виходить за межі суто церковного і набуває ознак все більше літературних. А Цамблакове «Слово надгробне митрополите Кипріяну» стало першим українським панегіриком, написаним в емоційно-експресивному стилі. Топос самоприпущення не характерний для Григорія Цамблака. Навпаки – він усвідомлює значущість своєї особистості. 1418 р. Цамблак, будучи на посаді київського митрополита, взяв участь у Констанцькому соборі. Перед Папою Римським Мартіном V та католицькими єпископами він виголосив дві промови, представивши досить помірковане розуміння відмінностей між православ'єм і католицизмом, сказавши про необхідність діалогу між ними, що було фактично унійною ідеєю.

Та ж ідея єдності церкви, себто унії, прозвучала в «Посольстві Мисаїла до папи Римського Сикста IV від духівництва, і від князів, і від панів руських» (1476), що була складена Іоаном. Цікавим зразком літератури є панегірик Вселенському патріархові, вміщений у «Посольстві Йони Глезни» – епістолі «від православного собору України й Білорусі до Константинопольського патріарха з проханням до останнього благословити Йону на Київського митрополита. Твір являє собою типовий зразок емоційно-експресивного стилю; особливою пишномовністю виділяється панегірик Вселенському патріархові» [4, 45]. Літописання. XV – першої половини XVI ст. представлено Литовсько-Білоруським літописом. Це історія Литви, в контексті якої подано українську. Найбільш

Круглій А. Модифікації української літератури Пізнього Середньовіччя...
художнім твором тут є «Похвала князю Вітовту», визначальна ідея котрої – утвердження незалежності Великого князівства Литовського, у складі якого була Україна.

Висновки. У літературі доби Пізнього Середньовіччя відбувалися різноаспектні модифікаційні зміни на ідейному, жанровому, тематичному рівнях. Вони були зумовлені новими історико-культурними обставинами, прагненням книжників зберегти і розвинути традиції киеворуської книжності. Крім того, література цього періоду інтегрувалася в європейський контекст, зокрема литовський і болгарський у результаті входження України до складу Литовсько-Руської держави. Відбувалося творче засвоєння руськими авторами традицій ісихазму, другого східнослов'янського впливу, тирновської школи, стилю «плетіння слівес». У контексті цих інновацій творилася оригінальна національна книжність, яка засвідчила новий етап у своєму розвитку після навали монголо-татар.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX веков / В. В. Виноградов. – М. : Научная литература, 1982. – 437 с.
2. Евгений (Грушецкий). Святой Григорий Палама и его учение о сущности и энергиях Божиих: Курсовое сочинение по Патрологии / Евгений Грушецкий // ЛПДАиС. – Ленинград, 1982. – С. 30–44.
3. Левшун Л. О слове преображенном и слове преображающем. Теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI–XVII веков / Л. Левшун. – Минск : Белорусская Православная Церковь, 2009. – 895 с.
4. Пелешенко Ю. Українська літератури Пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.). Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції / Ю. Пелешенко. – К. : Фоліант, 2004. – 422 с.
5. Сліпушко О. Література Київської Русі / Оксана Сліпушко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 393 с.
6. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XVI – XVIII століть. У двох книгах / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – Книга перша: Ренесанс і раннє Бароко. – 398 с.

REFERENCES

1. Vinogradov V. V. Ocherki po istorii rus'kogo literaturnogo jazyka 17 – 19 vekov / V. V. Vinogradov. – M. : Nauchnaja literatura, 1982. – 437 s.
2. Evgenij (Grushheckij). Svjatoj Grigorij Palama i egouchenie o sushhnosti i energijah Bozhiih: Kursovoe sochinenie po Patrologii / Evgenij Grushheckij // LPDAiS. – Leningrad, 1982. – S. 30–44.
3. Levshun L. O slove preobrazhennom i slove preobrazhajushhem. Teoretiko-analitcheskij очерк istorii vostochnoslavjanskogo knizhnogo slova 11–17 vekov / L. Levshun. – Minsk : Belorusskaja Pravoslavnaja Cerkov', 2009. – 895 s.
4. Peleshenko Ju. Ukraïns'ka literaturi Pizn'ogo Sereďn'ovichchja (druga polovina 13 – 15 st.). Dzherela. Sistema zhanriv. Duhovni intenciji / Ju. Peleshenko. – K. : Foliant, 2004. – 422 s.
5. Slipushko O. Literatura Kijivs'koji Rusi / Oksana Slipushko. – K. : VPC «Kijivs'kij universitet», 2014. – 393 s.
6. Shevchuk V. Muza Roksolans'ka. Ukrajins'ka literatura 16 – 18 stolit'. U dvoch knigah / V. Shevchuk. – K. : Libid', 2004. – Kniga persha: Renesans i ranne Baroko. – 398 s.

Статтю подано до редакції 17.02.2015 р.